

The Gleaner

Vol 16 (1980)

Οκτώχια και μέτρηση της βιβλιοπαραγωγής

Φίλιππος Ηλιού

doi: [10.12681/er.341](https://doi.org/10.12681/er.341)

To cite this article:

Ηλιού Φ. (1980). Οκτώχια και μέτρηση της βιβλιοπαραγωγής. *The Gleaner*, 16, 297–299.
<https://doi.org/10.12681/er.341>

πομε την ἴδια τάση τοῦ Κουμανούδη, νὰ θέλει νὰ προκαλεῖ σκέψεις στὸν ἀναγνώστη του καὶ ὄχι νὰ θέλει νὰ ἐπιβάλλει τὴν δική του συλλογιστική.

Ἄλλὰ, γιὰ ἐμᾶς, πού μελετοῦμε τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο οἰκοδομήθηκε ἡ Συναγωγή, ἐπιβλητικὸ στέγαστρο τοῦ νεοελληνικοῦ λόγου, τὸ ἀπομνημόνευμα τοῦ 1884 μᾶς δίνει καὶ ἄλλες ἀφορμὲς παρατηρήσεων: ἐπιτρέπει γιὰ ἄλλη μία φορὰ νὰ προσπελάσουμε πρὸς τὴν σταδιακὴ ὀλοκλήρωση τοῦ ἔργου. Ὁ ὑπολογισμὸς γίνεται μὲ τὴν ἀπαιτουμένην σὲ τέτοια ἐγχειρήματα ἀνοχή, ἀλλὰ νομίζω ὅτι καὶ ἔτσι δὲν εἶναι ἄχρηστος γιὰ τὸν σκοπὸ μας. Ἀφαιροῦμε, λοιπόν, ἀπὸ τὶς 129 λέξεις τὸν ἀριθμὸ ὅσων ἐπλάσθησαν ἀπὸ τὸ 1884 καὶ ὕστερα, οἱ ὁποῖες ἀνήκουν στὴν τάξη μεγέθους τῶν 50. Μένουν, δηλαδὴ, περίπου 80 λέξεις τὶς ὁποῖες ἡ Συναγωγή καταχωρίζει ὡς πλασμένες πρὶν ἀπὸ τὰ 1884. Περισσότερο ἀπὸ τὶς μισὲς λέξεις αὐτές, ἀφοῦ μόνο 36 εἶχε ἀποθησαυρίσει στὰ 1884, τίς ἔχει περιλάβει στὴν ἐργασία του τὰ τελευταῖα δεκαπέντε χρόνια τῆς ζωῆς του, ἀπὸ τὸ 1884 ὡς τὰ 1899, ἀναγόμενος σὲ παλαιότερα δημοσιεύματα.

Τὸ συμπέρασμα πὸ ἐξάγεται ἀπὸ τοὺς ἀπλοὺς αὐτοὺς λογαριασμούς, ἔρχεται νὰ ἐνισχύσει ἄλλες ἀντίστοιχες ὑποθέσεις, σύμφωνα μὲ τὶς ὁποῖες ὁ Κουμανούδης ἀφοσιώθηκε στὴν σύνταξη τῆς Συναγωγῆς του στὰ ὕστερα ἰδίως χρόνια του, καθὼς ἐλιγότευαν ἄλλες ἐπαγγελματικὲς καὶ ἐπιστημονικὲς ὑποχρεώσεις του. Ἀνάλογα μπορούμε νὰ θεωροῦμε ὅτι καὶ οἱ παρατηρήσεις τὶς ὁποῖες ἀπαντοῦμε στὰ ἄρθρα τῆς Συναγωγῆς ἐπάνω σὲ διάφορα νεοελληνικὰ θέματα, εἶναι καρπὸ τῆς μεταγενέστερης ἰδίως ἐμπειρίας του, ἡ ὁποία, ἄλλωστε, ἐπιβεβαίωνε τῶν νεανικῶν του χρόνων ἐντυπώσεις.

Κ. Θ. Δημαρᾶς

ΟΚΤΩΗΧΙΑ ΚΑΙ ΜΕΤΡΗΣΉ ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

Ἡ μέτρηση τῆς πραγματικῆς παραγωγῆς τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας προσκρούει, ἀνάμεσα σὲ ἄλλες, λιγότερο ἢ περισσότερο γνωστές, δυσκολίες καὶ στὴν πρόσθετη δυσχέρεια νὰ ἐντοπισθοῦν οἱ ἐπανεκδόσεις τοῦ ἴδιου βιβλίου, ἀπὸ τὸν ἴδιο τυπογράφου, μέσα στὸν ἴδιο χρόνο. Οἱ ἐπανεκδόσεις αὐτοῦ τοῦ τύπου δὲν μοιάζει νὰ ἀποτελοῦν ἐξαιρέση γιὰ τὰ τυπογραφεῖα τῆς Βενετίας, προκειμένου, ἰδίως, γιὰ βιβλία παραδοσιακὰ — ἐκεῖνα, κυρίως, πού, ὅπως ἡ Ὁκτώηχος, τὸ Ψαλτήρι, οἱ Μῦθοι τοῦ Αἰσώπου καὶ τὰ ἀνάλογα, προορίζονται γιὰ σχολικὴ χρῆση. Τὸ παράλληλο φαινόμενο τῆς ταυτόχρονης ἐκδοσης τῶν βιβλίων αὐτῶν ἀπὸ δύο καὶ τρεῖς τυπογράφους τῆς Βενετίας μᾶς εἶναι κάπως καλύτερα γνωστό, ἀφοῦ εἶναι καὶ πῶς εὐκόλο νὰ ἀνιχνευθεῖ. Οἱ δυσκολίες ἀρχίζουν ὅταν πρόκειται γιὰ ἐπανεκδόσεις πού γίνονται ἀπὸ τὸ ἴδιο τυπογραφεῖο: ἡ πανομοιότυπη βιβλιογραφικὴ ταυτότητα (ἀναλλοίωτη προμετωπίδα, ἴδιος ἀριθμὸς σελίδων, σύμπτωση τῆς χρονίας) δὲν ἐπιτρέπει στὴ βιβλιολογικὴ ἔρευνα νὰ προχωρήσει, ἀνετα, στὶς ἀναγκαῖες διαφοροποιήσεις. Χρειαζέται νὰ ἔχει τὴν τύχη κανεὶς νὰ νὰ βρεθεῖ ἐμπρὸς σὲ πολλὰ ἀντίτυπα τῆς «ἰδίας» ἐκδοσης, γιὰ νὰ μπορέσει νὰ ἐπισημάνει τὶς τυχόν διαφορές, στὸ μέτρο, φυσικά, πού αὐτὲς ὑπάρχουν.

Μιά σπάνια, γιὰ τὰ χρόνια πού μᾶς ἀπασχολοῦν, ἐκδοτικὴ πρακτικὴ, ἡ ἀρίθμηση τῶν ἐπανεκδόσεων, ἐπιτρέπει, ἔμμεσα καὶ γιὰ μία τουλάχιστον περίπτωσιν, νὰ συλλάβουμε κάποιες τάξεις μεγεθῶν ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἔκτασιν πού εἶχαν τὰ

σχετικά φαινόμενα, ενώ, παράλληλα, εικονογραφεί χαρακτηριστικά, το πόσο μεγάλα εξακολουθούν να είναι τὰ κενὰ στις γνώσεις μας για τὴν παραγωγή τῶν παραδοσιακῶν ἐντύπων.

Ὅπως γνωρίζουμε, ὁ τυπογράφος Πάνος Θεοδοσίου ἄρχισε νὰ ἀριθμεῖ, συστηματικά, τὶς ἐκδόσεις του (ἐκδοση πρώτη, δεύτερη κ.ο.κ.) ἀπὸ τὸ 1807/1808 (βλ. Φ. Ἡλιού, «Οἱ ἀριθμημένες ἐκδόσεις τοῦ Θεοδοσίου, 1807 - 1820», π. Ὁ Συλλέκτης, Δ', 1978, σ. 5-7 καὶ 53-55) καί, σὲ ἀντίθεση μὲ ἄλλους τυπογράφους τῆς Βενετίας, συνέχισε νὰ τηρεῖ, μὲ συνέπεια, τὸν κανόνα αὐτόν, ὡς τὴν διακοπὴ τῶν ἐργασιῶν του, γιὰ τὴν ὁποία μπορούμε νὰ εἴμαστε βέβαιοι, τώρα, ὅτι συνέβη τὸ 1820 καὶ ὄχι τὸ 1824. Μᾶς δίνεται, ἔτσι, ἡ εὐκαιρία νὰ παρακολουθήσουμε, μὲ κάποια ἀσφάλεια, τὸν πυκνὸ ρυθμὸ τῶν ἐπανεκδόσεων ἐνὸς παραδοσιακοῦ βιβλίου, τῆς Ὀκτωῆχου, σὲ ἓνα μικρὸ χρονικὸ διάστημα.

Πραγματικά, στὴν Βιβλιογραφία Γίνη - Μέξα (τ. Β', ἀρ. 6665) ἀναγράφεται, μὲ ὑπόδειξη τοῦ Ν. Καμαριανοῦ, μία μόνο ἀριθμημένη ἐκδοση τῆς Ὀκτωῆχου ἀπὸ τὸν Θεοδοσίου, μὲ τὴν ἔνδειξη: «ἐκδοσις Η'» καὶ χρονία: 1811. Ἡ ἔνδειξη αὐτὴ δὲν φαίνεται νὰ προκάλεσε βιβλιολογικὲς περιέργειες. Πολλὸ ἀργότερα, ἡ κυρία Νάντια Ντάνοβα ἐπισήμανε, στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη Κύριλλος καὶ Μεθόδιος, τῆς Σόφιας, καὶ μοῦ ἀνακοίνωσε ἄλλη μία ἀριθμημένη ἐκδοση τοῦ ἴδιου βιβλίου: «ἐκδοσις Ι'», χρονολογημένη: 1812 (βλ. Φ. Ἡλιού, *Οἱ ἀριθμημένες...* ὁ.π., σ. 54· βλ. τώρα καὶ Μ. Stoyanov, *Livres grecs anciens en Bulgarie*, Σόφια 1978, ἀρ. 64). Πρόσφατα ὁ Ν. Γκαϊτατζῆς παρουσίασε καὶ ἄλλη ἐκδοση τοῦ Θεοδοσίου, ἀπὸ ἀντίτυπο σωζόμενο στὴν Πανεπιστημιακὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Ἰασιού ποῦ φέρει τὴν ἔνδειξη: «ἐκδοσις Ε'», τοῦ 1810 (Ν. Gaidagis, *Catalogul Cartilor Grecesti*, τ. Γ', Ἰάσι 1978, σ. 219, ἀρ. 144).

Ἐχουμε ἔτσι, σὲ διάστημα ἕξ περίπου χρόνων, σ. 1808 - 1812, δέκα ἐκδόσεις τοῦ ἴδιου βιβλίου· ἀπὸ αὐτὲς οἱ ἑπτὰ εξακολουθοῦν νὰ λανθάνουν. (Σημειῶνα ὅτι ὁ Θεοδοσίου ἀρχίζει τὴν ἀρίθμηση τῶν ἐκδόσεων του στὰ 1807/8 χρησιμοποιοῦντας, πάντα, τὴν πρώτη φορά, τὴν ἔνδειξη «Ἐκδοσις Α'», χωρὶς νὰ λαμβάνει ὑπόψη του, τὸν ἀριθμὸ τῶν ἐκδόσεων τοῦ ἴδιου βιβλίου ποῦ εἶχαν γίνει ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο του σὲ προηγούμενα χρόνια: ἐκεῖνες φέρουν τὶς παραδοσιακὲς ἀναγραφές, «μετατυπωθεῖσα καὶ ἐπιμελῶς διορθωθεῖσα» καὶ τὰ παρόμοια ἢ τελευταία ἐκδοση Ὀκτωῆχου ποῦ γνωρίζουμε στὴ σειρά αὐτὴ εἶναι τοῦ 1807 καὶ ἔχει τὴν ἔνδειξη: «νέα ἐκδοσις»).

Δὲν γνωρίζουμε πότε, ἀκριβῶς, κυκλοφόρησε ἡ «πρώτη» ἐκδοση τῆς νέας σειράς: 1808 ἢ 1809; Πάντως ἡ κατανομὴ τῶν τριῶν γνωστῶν ἐκδόσεων μέσα στὸ χρόνο (ε' 1810· ἡ' 1811· ι' 1812) ἐμφανίζει μία μέση πυκνότητα δύο, τουλάχιστον, ἐκδόσεων ἀνὰ ἔτος. Χωρὶς τὴν ἀρίθμηση θὰ εἶταν ἐξαιρετικὰ δύσκολο, ἀν ὄχι ἀδύνατο, νὰ ἀναγθοῦμε στοὺς ἀριθμοὺς αὐτούς: ἡ χρονολογικὴ ἔνδειξη θὰ μᾶς ὀδηγοῦσε, ἀναγκαστικά, σὲ τρεῖς ἐκδόσεις (1810, 1811, 1812).

Ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα μόνο ἐρωτήματα καὶ ὑποθέσεις μπορούν νὰ διατυπωθοῦν: ποιά ἀναλογία μπορεῖ νὰ ὑπάρχει, στὴν πραγματικότητα, ἀνάμεσα σ' αὐτὲς τὶς πυκνότητες καὶ στὴν παραγωγή Ὀκτωηχιῶν ἀπὸ τὸν Θεοδοσίου καὶ τοὺς ἄλλους τυπογράφους τῆς Βενετίας στὰ ὑπόλοιπα χρόνια, αὐτῆς, τουλάχιστον, τῆς περιόδου; Γιὰ τὰ πενήντα χρόνια, 1771-1820, ποῦ προηγούνται ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση γνωρίζουμε, ἀπὸ τὴ Βιβλιογραφία, 33 ἐκδόσεις τῆς Ὀκτωῆχου ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ

19 είναι του Θεοδοσίου και οι 11 του Γλυκῆ (στοὺς ἀριθμοὺς αὐτοὺς περιλαμβάνονται καὶ οἱ ἑπτὰ λανθάνουσες ἀριθμημένες ἐκδόσεις). Μποροῦμε νὰ δεχτοῦμε ἀνεπιφύλακτα ὅτι στὴν πενταετία 1808-1812 ἔγιναν 12, τουλάχιστον, ἐκδόσεις, καὶ μόνον 21 στὰ ὑπόλοιπα 45 χρόνια τῆς περιόδου; Μποροῦμε νὰ δεχτοῦμε, γιὰ τὴν πενταετία 1808-1812, αὐτὴ τὴν δυσανάλογη σχέση (ἓνα πρὸς πέντε) ἀνάμεσα στὶς ἐκδόσεις τοῦ Θεοδοσίου καὶ στὶς ἐκδόσεις τοῦ Γλυκῆ; "Ὅποια καὶ ὅση κι ἂν εἶταν ἡ ἀρρυθμία τῆς βιβλιοπαραγωγῆς στὴ Βενετία, μποροῦμε νὰ δεχτοῦμε, χωρὶς κάποια ἀνησυχία, ὡς πρὸς τὸ τυπογραφεῖο τῶν Θεοδοσίου, τὴν ἀκόλουθη παράδοξη περιοδικότητα μὲ τὴν ὁποία ἐμφανίζονται οἱ ἐκδόσεις τῆς Ὀκτωῆχου: ἀνὰ μία ἐκδοση στὰ χρόνια 1773, 1774, 1776, 1777, 1781, 1786, 1787, 1804, 1807· ἀνὰ δύο ἐκδόσεις στὰ χρόνια 1808 ὡς 1812 καὶ μηδὲν ἐκδόσεις τὸ 1775, στὶς διετίες 1771 - 1772, 1805 - 1806, 1819 - 1820, στὶς τριετίες 1778 - 1780, 1813· 1815, στὴν τετραετία 1782 - 1785, στὴν δεκαεξετία 1788 - 1803; (Στὰ χρόνια 1816 - 1818 ὑπῆρξε διακοπὴ τῆς ἐκδοτικῆς δραστηριότητος). Μποροῦμε, τέλος, νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἡ πραγματικότητα ποὺ μᾶς ἀποκαλύπτεται ἀπὸ τὶς ἀριθμημένες ἐπανεκδόσεις περιορίζεται μόνο στὰ χρόνια 1808 - 1812;

Ἀπὸ ὅλα αὐτὰ δὲν συνάγεται μόνο ὅτι τὰ κενὰ στὶς γνώσεις μας γιὰ τοὺς πραγματικοὺς ὄγκους τῆς βιβλιοπαραγωγῆς ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι πολὺ μεγάλα. Συνάγεται, κυρίως, μὲ νέα βεβαιότητα: ὅτι ἡ τυπικὴ βιβλιογραφία, μὲ τὶς ἐγγυήσεις ποὺ παρέχει ἡ ἄμεση καὶ ἡ ἔμμεση αὐτοψία, δὲν ἀρκεῖ, μόνη της, γιὰ νὰ ἀποκατασταθοῦν τὰ συνολικὰ μεγέθη. Εἴμαστε, ἔτσι, ἀναγκασμένοι νὰ ὀδηγηθοῦμε πρὸς τὴ διαμόρφωση ἐργαλείων ἄλλου τύπου, ποὺ θὰ στηρίζονται σὲ μέσες πυκνότητες καὶ στὴν προσεκτικὴ προβολὴ τους. Ἡ ἀκρίβεια, στὴν περίπτωσή αὐτή, δὲν θὰ εἶναι ἀπόλυτη, ἀλλά, ὅπωςδὴποτε, τὰ συνολικὰ μεγέθη ποὺ ἀφοροῦν καὶ τὴν παραγωγὴ τοῦ βιβλίου καὶ τὴν ἔκτασή τοῦ ἀλφαριθμητισμοῦ, θὰ πρέπει νὰ ἀνταποκρίνονται περισσότερο στὶς πραγματικὲς καταστάσεις.

Φίλιππος Ἡλιού

ΔΑΝΙΗΛ ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ Ἡ ΔΑΝΙΗΛ ΜΟΣΧΟΠΟΛΙΤΗΣ

Σὲ πρόσφατο ἄρθρο του, ὁ Andrei Pippidi περιγράφει ἓνα χειρόγραφο τῆς «Λογικῆς» τοῦ μοσχοπολίτη Θεοδώρου Καβαλλιώτη, ποὺ ὁ ἀλβανὸς ἱστορικὸς Ilo Mitke Qafezezi εἶχε ἀνακοινώσει στὸν Νικόλκο Iorga στὰ 1937 (*Revue des Etudes Sud - Est Européennes* 17, 1979, ἀρ. 2, 417-424). Τὸ χειρόγραφο αὐτὸ τῆς «Λογικῆς» τοῦ παλαιοῦ μαθητῆ τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη στὰ Γιάννενα ἐρχεται νὰ προστεθεῖ στὰ ἤδη γνωστὰ χειρόγραφα τῶν ἔργων τοῦ Καβαλλιώτη, τὰ ὁποῖα σώζονται στὴν Βιβλιοθήκη τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας (βλ. Victor Papacostea, «Teodor Anastasie Cavalioti. Trei manuscrise inedite», *Revista Istorică Română* 9, 1931 10, 1932). Ὁ Andrei Pippidi προσπαθεῖ νὰ ταυτίσει τὸν κτήτορα τοῦ χειρογράφου αὐτοῦ τοῦ Καβαλλιώτη ἀπὸ τὴν ἐνθύμησή του «ἐκ τῶν τοῦ οἰκονόμου κυρίου Δανιήλ», ὑποθέτοντας ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν Δανιήλ Φιλιππίδη. Ἡ ταύτιση αὐτὴ εἶναι βιαστικὴ, γιὰτὶ ὁ Δανιήλ Δημήτριος Φιλιππίδης (1750/55-1832) δὲν κατεῖχε ποτὲ τὸ ἐκκλησιαστικὸ ἀξίωμα τοῦ οἰκονόμου ἀλλὰ παρέμεινε ἓνας ἀπλὸς ἱεροδιάκονος σ' ὅλη του τὴν ζωὴ. Ἀντίθετα συμφωνοῦμε μὲ τὴ γνώμη τοῦ Εὐλόγιου Κουρίλα Λαυριώτη («Ἡ Μοσχόπολις καὶ ἡ νέα Ἀκαδημία αὐτῆς», Θεο-